

Období 1992-1996 v datech výzkumů veřejného mínění

VĚRA HABERLOVÁ**

STEM – Středisko empirických výzkumů, Praha

1992-1996 Data of Public Opinion Surveys

Abstract: The 1992-1996 period meant a radical qualitative change in the development of attitudes towards the social transformation. After a relatively considerable but short increase in confidence in the social transformation during the pre-election period of 1992, the general support given to the new regime started to decline to a precarious fifty percent. Together with the diminishing confidence in „post-November“ social developments, the public opinion started to tend towards antiliberal ideas since late 1992. Results of surveys show that such changes in public opinion were not likely to follow a radical change in attitudes toward partial aspects of social life, but rather gradual changes in points of view and ways of interpreting experience in the political and economical transformation.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 87-98)

Vývoj názorů na společenskou změnu

Reflexe společenských změn veřejným míněním prošla od počátků transformace několika vlnami různorodých a protikladných konfigurací. V datech o veřejném mínění za posledních šest let se ukazuje, že v této směsi nejednoznačných postojů a názorů existují systematické trendy, které umožňují rozlišit v procesu názorové krystalizace několik vnitřně koherentních vývojových etap.

Obecným kritériem, které odlišuje jednotlivé fáze vývoje veřejného mínění, je časový horizont hodnocení situace ve společnosti. Loewenstein ve své esejí o revolucích rozlišuje dvě fáze, které charakterizují zásadní změny společenských systémů.¹ Na počátku je hlavním hybným momentem protest proti minulosti. V druhé fázi je přítomnost zatlačována do pozadí ve prospěch budoucnosti [Loewenstein 1991]. Výzkumy dokládají, že obdobný časový korelát má i reflexe výsledků společenských změn veřejným míněním. V procesu krystalizace postojů obyvatelstva lze rozlišit tři po sobě jdoucí etapy – první, ve které optikou posuzování stavu ve společnosti je především opozice vůči minulosti, druhou, ve které je při hodnocení společenské situace přítomnost zatlačována do pozadí a rozhodujícím úhlem pohledu je dlouhodobější horizont budoucnosti a konečně třetí etapu, ve které perspektiva budoucnosti přestává hrát dominantní roli a horizont „dnes“ a „zítra“ se dostává do rovnováhy.

Druhým obecným rozlišovacím znakem je kvalita východisek (zdrojů) hodnocení společenské situace. Na základě tohoto znaku lze v dosavadním vývoji veřejného mínění zaznamenat tyto fáze – období, v němž podstatnou roli při posuzování společenské situa-

*) Mezi obdobími před parlamentními volbami 1992 a volbami do Poslanecké sněmovny 1996.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Věra Haberlová, STEM – Středisko empirických výzkumů, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel./fax (02) 24 22 93 08.

1) Pojem revoluce používá Loewenstein pro všechny novodobé převraty ve společenskopolitické oblasti.

ce hrají emoce, období, ve kterém hodnocení stavu společnosti pramení především z obecně hodnotového ladění ve smyslu „transcendentálních“ představ o tom, co je správné a období, v němž se vedle hodnotového ladění začínají výrazněji prosazovat nároky a zájmy jednotlivých skupin.

Podstatným rysem dosavadního vývoje názorů na společenskou transformaci je těsná korelace mezi oběma uvedenými rozlišovacími znaky. Na základě jejich propojení lze vytvořit souhrnné schéma vývoje veřejného mínění.

Tabulka 1. Souhrnné schéma vývoje veřejného mínění

	Časový horizont hodnocení společenské situace	Východisko hodnocení společenské situace
1. etapa	minulost	emotivní
2. etapa	budoucnost	hodnotové
3. etapa	přítomnost	zájmové

Toto obecné vývojové schéma je jen hrubým obrysem bohatosti názorů a jako každé obecné schéma je zatíženo značným zjednodušením. Je nepochybné, že ve skutečnosti se jednotlivé úrovně prolínají. Nicméně změny akcentů a významů, které schéma zachycuje, jsou pro pochopení stavu veřejného mínění přínosné. Následující stručný přehled ukazuje, jak se v čase pod vlivem změn akcentů proměňovala celková podpora novému režimu.²

První etapa byla velmi krátká, v podstatě skončila v polovině roku 1990. Představy o cílech transformace byly velice vágní a naivní, nicméně podpora liberálním principům byla značná. Nový režim byl celkově hodnocen vysoce pozitivně. Podporu mu vyslovovalo 80 % obyvatel.

Druhá etapa zahrnuje úsek od druhé poloviny roku 1990 do podzimu 1992. Bylo to období, ve kterém prošlo veřejné mínění vlnami různě motivovaných deziluzí. Kritické hodnocení téměř všech stránek života společnosti narůstalo. Vzrůstající nespokojenost pomáhala překonávat přesvědčení o správnosti směru společenského vývoje a víra v budoucnost, odvozená od vysoce ceněné hodnoty demokracie a svobody. Ve veřejném mínění nedošlo k žádným radikálním zvrátům a na konci tohoto období se podařilo předchozí vlny dezintegrace na čas překonat. Ztráta celkové důvěry v nový režim byla pozvolná, za celé období zhruba desetiprocentní.

Třetí etapa představuje podle zmiňovaného Loewensteinova fázování společensko-politických převratů nástup „porevoluční“ epochy. Zřetelné signály o přechodu k této fázi byly ve veřejném mínění patrné již na počátku roku 1993. Do základu posuzování situace ve společnosti vstupuje vedle hodnotového kritéria demokracie a svobody stále podstatněji i hledisko ekonomické reformy. Projevuje se výraznější různorodost zájmů a nároků jednotlivých sociálních skupin. Pozitivní ocenění režimu klesá až na hranici mírně nadpoloviční většiny.

²) Údaje o postoji k režimu vycházejí z otázky srovnávající předlistopadový a současný režim. Zahrnují odpovědi vyjadřující názor, že současný režim je „mnohem“ nebo „trochu“ lepší.

Obecné rysy veřejného mínění v letech 1992-1996

Pro bližší objasnění nálad ve společnosti v období 1992-1996 je třeba zdůraznit tři podstatné prvky formování veřejného mínění.

1. Poměrně masivní vzestup důvěry ve společenskou transformaci v první polovině roku 1992

Období od přelomu let 1991/92 do červnových parlamentních voleb představuje nejsilnější pozitivní překonání deziluzí a rozčarování z průběhu změn ve společnosti. Projevilo se prakticky ve všech úrovních, od obecných postojů k principům a jednotlivým atributům politické a ekonomické transformace, až k postojům hodnotícím vlastní individuální situace a šance. Tato vzedmutá vlna optimismu se promítla i do výsledků parlamentních voleb v červnu 1992.

2. Postupné vyčerpávání akumulovaného kapitálu důvěry

Období před parlamentními volbami v roce 1992 lze označit za vrcholnou éru pozitivního vnímání změn ve společnosti. Hodnotová opora společenské transformace začala však po této době již ztrácet svoji výraznou motivační sílu. Přestože přesvědčení o správnosti společenského vývoje bylo stále vysoké (zhruba dvě třetiny veřejnosti byly přesvědčeny, že se společnost ubírá správným směrem), začal již na konci roku 1992 optimismus ve společnosti vyprchávat. V prvních měsících následujícího roku došlo pak k opětovnému a relativně výraznému poklesu důvěry v pravidla transformace a především způsoby jejich naplňování. Ztráta celkové podpory režimu činila v těchto několika měsících 10 %, což představuje propad, který byl zaznamenán za více než dvouleté období 2. etapy. Pokles důvěry ve společenskou transformaci se týkal mnohem podstatněji změn ve sféře ekonomické než ve sféře politické.

3. Odklon od liberálních principů

Spolu s oslabováním důvěry v nový vývoj společnosti se začal od konce roku 1992 projevovat ve veřejném mínění i trend zvýšené otevřenosti k antiliberálním idejím. I v tomto případě se posun týkal především změn postojů v ekonomické oblasti. Konflikt mezi očekávaními a realitou může mít různé důvody. Jednak může pramenit z nepochopení významu strategických záměrů transformace,³ jednak může být výsledkem rozčarování nad hromaděním negativních příkladů z fungování režimu.

Radikální zvraty postojů v průběhu roku 1992 naznačují, že k vysvětlení poklesu důvěry v nový režim a odklonu od liberálních idejí je třeba ještě něco dodat. Na přelomu let 1992/93 byla ve společnosti patrná již výraznější rozrůzněnost. Původní shoda názorů na správnost zvoleného směru vývoje společnosti, sycená v první etapě euforií nad pádem starého režimu a v druhé fázi obecným hodnotovým laděním, se pod vlivem zřetelnější krystalizace nároků a zájmů jednotlivých sociálních skupin začala rozpadat. Dílčí, specifické zájmy bylo už stále obtížnější podřídit jednotné představě o tom, co je správné. Výzkumná data zračí zklamání způsobené rozporem mezi realitou a očekávaními.

³) Běžné pojetí obsahu společenských změn může být někdy velmi odlišné od strategických konceptů vládnoucích elit. Výstižnou ilustrací toho je citát z publikace T. Carlylea o francouzské revoluci, který uvádí v poznámkách ke svému esejí o revolucích Loewenstein – „Prostému muži v Paříži zůstává však nepochopitelná jedna skutečnost: že nyní, po pádu Bastily a obnově francouzské svobody obilí zůstává stále ještě tak drahé.“ [Loewenstein 1991: 64]

Potřebné je zdůraznit, že jde o kvalitativně jiný druh zklamání, založený na změně optiky a východisek hodnocení společenské situace (změna kvality) a ne pouze na prosté kumulaci negativních zkušeností (změna kvantity).

Postoje k politické transformaci

Po stručné charakteristice obecných trendů vývoje názorů obyvatelstva v období 1992-1996 se nyní věnujeme empirické ilustraci základních postojů v tomto období.⁴

Zmínili jsme již, že politická transformace tvořila na počátku sledovaného období základní východisko posuzování situace ve společnosti. Vysoce ceněné hodnoty demokracie a svobody byly natolik silným činitelem, že veřejnost v této době odvozovala úspěchy nového režimu podstatněji od politické transformace než od změn v oblasti ekonomické [Hartl 1995].

Značný význam si ideje politické demokracie zachovaly i v průběhu dalších let. Obecný ideový souhlas s demokratickým politickým systémem, s myšlenkou parlamentní demokracie, uplatňováním lidských práv a svobod, tvořil nadále dominantu názorového klimatu ve společnosti. Vedle toho však narůstala názorová různost spojená s kritickými výhradami vůči tomu, jak jsou základní demokratické principy naplňovány v každodenním životě.

Lze to v celkovém pohledu dokumentovat např. na disproporcii mezi přesvědčením o tom, že se podařilo vybudovat základy demokracie, sdíleným dvěma třetinami obyvatelstva, a zároveň zhruba padesátiprocentní celkovou nespokojeností s tím, jak tato demokracie u nás funguje, projevenou veřejným míněním po téměř celé období let 1992-1996.

Vysoká hodnota přisuzovaná obecným principům politické demokracie je zřejmě jedním z hlavních důvodů toho, že v názorech na politickou transformaci nedošlo v průběhu sledovaných let k výrazným proměnám a k dalšímu nárůstu pesimismu. V podstatě nezměněné zůstalo např. veřejné mínění v pohledu na morální úroveň politických elit, ve kterém po celé období jen mírně převažovalo přesvědčení, že morálka současných politiků není lepší, než byla morálka představitelů minulého režimu (okolo 54 %). Zdá se, že tato trvalá tendence hodnotit vládnoucí elity jako mírně amorální má zdroj ve všeobecně akceptované představě o tom, že politika je boj o moc, jehož základním prostředkem je „zákulisní špinavá hra, která je před veřejností ukryta“ [Kroupa 1995: 67]. Bez velkých zvratů zůstaly po celé sledované období i názory na užitečnost „vlády pevné ruky“. Po relativně rychlém poklesu přitažlivosti autoritativní vlády v prvních měsících roku 1992 (o 10 %) se volání po silné autoritě, která namísto diskusí jasně říká, co se má dělat, ustálilo na úrovni kolem 45-50 %.

Důležitým indikátorem politického klimatu je míra občanské apatie. Vývoj názorů v této oblasti je možné charakterizovat dvěma momenty. Tím prvním je stabilně vysoká skepse vůči možnostem spolupodílet se na rozhodování o dění ve společnosti. Po celé sledované období se podíl lidí přesvědčených o tom, že řadový občan nemůže žádným způsobem ovlivnit to, co dělá vláda, pohyboval kolem 80 %. Druhým charakteristickým rysem vývoje postojů v této oblasti je trvalý mírný pokles zájmu o politiku a veřejné dění. Přestože nelze hovořit o masovém úniku do soukromí, jsou příznaky narůstající ob-

⁴) Údaje vycházejí z poznatků shromážděných v rámci několika různých sérií pravidelných šetření, která v období 1992-1996 realizoval nebo se na nich spolupodílel STEM.

čanské rezignace ve vývoji veřejného mínění od počátku roku 1993 zřetelně patrné. Projevují se jak na úrovni deklarovaného zájmu o politiku, tak i v ochotě účastnit se voleb. Postupný pokles zájmu o politiku zastavuje až předvolební atmosféra na konci roku 1995. Určitá mobilizace občanské aktivity, patrná na počátku roku 1996, ale ztráty zájmu o politiku z celého předchozího období nevyrovnává (viz tabulku 2 a 3).

Tabulka 2. „Řekl(a) byste, že se o politiku zajímáte:“ (v %)

	9. 1992	10. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
Velmi mnoho	9,8	10,3	7,4	5,0	7,8
Středně	46,8	43,7	41,4	38,4	39,4
Moc ne	27,5	33,2	34,2	36,8	34,1
Vůbec ne	15,9	12,8	17,0	19,8	18,7

Pramen: *Občané a politické strany* [1992-1996].

Tabulka 3. „Pokud by se volby do Poslanecké sněmovny konaly příští týden, Vy osobně byste:“ (v %)

	9. 1992	10. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
Určitě šel(a) volit	67,0	50,8	44,6	40,8	48,3
Pravděpodobně šel(a) volit	19,1	29,0	32,1	35,2	31,9
Asi nešel(a) volit	7,7	14,1	17,0	16,4	12,3
Určitě nešel(a) volit	6,1	6,1	6,3	7,6	7,6

Pramen: *Občané a politické strany* [1992-1996].

Jednou z klíčových oblastí hodnocení politické transformace je důvěra v politické instituce, především v parlament a politické strany. Přístup veřejnosti k těmto dvěma institucím byl po celé období let 1992-1996 značně rozdílný. Po rozdělení Československa utrpěl český parlament značnou ztrátu své prestiže. Původní více než padesátiprocentní podpora, které se Česká národní rada těšila po volbách v roce 1992, se v prvních měsících působení Poslanecké sněmovny Českého parlamentu snížila o téměř 20 %. V polovině roku 1993 tak parlamentu důvěrovala pouhá třetina veřejnosti. Na této nízké prestiži parlamentu se až do konce sledovaného období nic podstatného nezměnilo.

V minulém režimu byla role parlamentu ve veřejném povědomí silně zdiskreditována. Nutno konstatovat, že k znovunastolení jeho důvěryhodnosti styl práce parlamentu v letech 1992-1996 příliš nepřispěl. Po rozpuštění Federálního shromáždění chyběly v parlamentu výraznější osobnosti. V důsledku slabé opozice, která postrádala jasný vlastní program, nevznikaly zákony na základě diskusí a přesvědčování, ale na základě kabinetní politiky kompromisů uvnitř vládní koalice. Výsledek takového stylu práce byl dvojaký. Na jedné straně poskytoval vládní koalici dostatek prostoru a klidu pro uskutečňování transformačních záměrů, na druhé straně snižoval v očích veřejnosti vážnost parlamentní instituce.

Jiný přístup je ve veřejném mínění patrný ve vztahu k politickým stranám. Na rozdíl od hodnocení parlamentu se důvěra v politické strany v době po volbách 1992 podstatně zvýšila (o 15 %). V polovině roku 1993 projevovala politickým stranám důvěru mírně nadpoloviční většina veřejnosti (56 %), což představovalo pro vývoj situace a sta-

bilitu v zemi zcela zásadní pozitivní zvrát. Ocenění systému politických stran zůstalo až do konce sledovaného období bez jakýchkoliv výkyvů stejné.

Vedle přesvědčení, že politické strany u nás zaručují demokratickou politiku, však existuje ve veřejném mínění pochybnost, na kterou upozorňuje Bělohradský. „...vzniká otázka, jestli se zástupci – jakmile jsou zvoleni do parlamentu (...) nestanou profesionály – politiky, jakousi politickou třídou, která pak je vlastně na svých voličích nezávislá“ [Bělohradský 1995: 22]. V duchu této pochybnosti uvažuje velká část naší veřejnosti. Pocit, že se politické strany starají jen o volební hlasy, byl v minulých čtyřech letech velmi častý a stále pomalu narůstal (po volbách 1992 jej sdílelo 71 % a na podzim v roce 1995 81 % občanů). Navzdory zmiňované skepsi vůči skutečným zájmům politických stran je vazba k politickým stranám u nás poměrně silná. V letech 1992-1996 se podíl lidí, kteří svůj vztah k preferované straně deklarovali jako velmi nebo alespoň poměrně silný, pohyboval trvale kolem 60 %. Poznatky z výzkumů ukazují, že převažujícím zdrojem této identifikace byla spíše ideologická orientace než orientace racionální, založená na volbě nabízených politických témat a praktických způsobů jejich řešení.

Programy politických stran představovaly v minulém období specifický problém, který by bylo možné zjednodušeně charakterizovat jako nevyváženost poptávky a nabídky na politickém trhu.

1. Na straně voličů byl od jara 1993 patrný posun zájmů a očekávání. Soustředění na obecně hodnotové a principiální cíle stagnovalo a bylo vystřídáno rostoucím důrazem na všední problémy. Stále více lidí bylo přitahováno politickými programy, které si kladou za cíl dbát na to, aby transformace nedoléhala na lidi příliš těžce a na programy cíleně orientované na sociální politiku a sociální jistoty. Na druhé straně klesal zájem o programy zaměřené na úspěšné zavedení principiálních prvků nového ekonomického systému (viz tabulku 4).

Tabulka 4. Souhlas s politickými programy (v %)

	4. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
Zajistit, aby ekonomiku měli na starosti schopní lidé	85,3	90,9	88,9	90,6
Ochraňovat svobodu slova a demokracii	83,1	84,7	82,7	82,8
Zvýšit důchody a sociální dávky	74,0	76,7	80,0	81,2
Snižovat sociální konflikty, aby se vytvořila politická stabilita	74,0	75,6	79,6	76,7
Dbát, aby transformace ekonomiky nedoléhala na lidi příliš těžce	73,7	79,5	82,7	82,9
Napomáhat rozvoji soukromých podniků a tržního hospodářství	71,8	74,0	68,0	71,1
Urychlit privatizaci státních podniků	66,2	65,2	52,6	52,7
Odstranit bývalé členy KSČ z vlivných míst	55,0	55,8	51,7	53,6

Pramen: *Občané a politické strany* [1992-1996].

2. Na straně politických stran panovala určitá programová bezradnost. Velké transformační programy se již vyčerpaly a jednotlivé politické subjekty obtížně hledaly svá specifická profilová témata.

Absence specifických stranických cílů a programů činila politickou scénu pro veřejnost nepřehlednou. Bylo těžké orientovat se v situaci, ve které se jednotlivé strany nelišily jasně vymezenými tématy, ale pouze jen různým důrazem kladeným na v zásadě

stejně problémy. Výzkumy ukázaly, že za této situace bylo jednoznačné definování vztahu programů a stran pro řadové občany značně obtížné. S výjimkou ODS (okruh ekonomických cílů) a částečně ČSSD (sociální programy) byly pro veřejnost zbývající strany nezřetelné, neprofilované, těžko uchopitelné (viz schéma 1).

Změna zájmů na straně voličů se promítla i do změn volebních preferencí. Přejed roku 1992/93 přinesl zásadní zlom ve vývoji preferencí ODS a ČSSD (viz tabulku 5).

Tabulka 5. Vývoj volebních preferencí do Poslanecké sněmovny Českého parlamentu (v %)

	9. 1992	11. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
ODS	36	32	31	29	28
ČSSD	6	17	16	23	21
KSČM	10	10	7	9	12
ODA	6	12	13	7	6
KDU-ČSL	5	5	5	8	8
SPR-RSČ	4	4	4	3	6
SD (SD-LSNS)	2	2	3	3	2

Poznámka: Dosažená procenta jsou zaokrouhlena.

Pramen: *Občané a politické strany* [1992], *TRENDY* [1993-1996].

Postoje k ekonomické transformaci

Vývoj názorů na změny v ekonomické oblasti vykazoval v letech 1992-1996 některé specifické rysy, které jej odlišovaly od reflexe politických změn.

1. V průběhu tohoto období došlo k výraznému posílení významu vnímání ekonomické reformy pro vytváření postojů k současnému režimu. Zatímco motivační vliv hodnot politické demokracie prakticky stagnoval, podmíněnost podpory současného režimu mírou důvěry v další zlepšování ekonomiky narůstala.

Tabulka 6. Vztah mezi hodnocením předností současného a minulého režimu a hodnocením demokracie a dalšího ekonomického vývoje (Cramérovo V)

	11. 1993	2. 1996	6. 1996
Hodnocení demokracie	0,43		0,47
Obavy z dalšího ekonomického vývoje	0,36	0,48	

Pramen: *TRENDY* [1993, 1996]

2. Dílčí postoje k ekonomické reformě se silněji než postoje k politickým změnám dotýkají životních zájmů a potřeb lidí. Podléhají větším výkyvům a jsou na nich více patrné kořeny minulosti.

Vývoj celkových postojů k ekonomické transformaci byl nejsilněji poznamenán zlomovým obdobím 1992/93. Po výrazném nárůstu důvěry v prvním pololetí 1992 (z 39 % v prosinci 1991 na 58 % v červnu následujícího roku) a bezprostředním deseti-procentním propadu na počátku roku 1993 se celková spokojenost s ekonomickou reformou ustálila na úrovni kolem 50 %. Je třeba mít na paměti, že do údajů o celkových postojích k ekonomické reformě se promítají v čase proměnlivé představy o optimální rychlosti ekonomických změn. V zásadě stabilní podpora ekonomické transformace od

Schéma 1. Tematická vyhraněnost politických stran

Cíle politických stran	Ostře vyhraněné		Průměrné						Nezřetelné	
	70-80 %	60-70 %	50-60 %	40-50 %	30-40 %	20-30 %	10-20 %	5-10 %	1-5 %	< 1 %
Zajistit, aby ekonomiku měli na starosti schopní lidé				ODS			ČSSD ODA		KSČM, LB KDU, SD SPR-RSČ	
Ochraňovat svobodu slova a demokracii					ODS		ČSSD ODA	SPR-RSČ SD KDU-ČSL	KSČM LB	
Dbát, aby transformace ekonomiky nedoléhala na lidi příliš těžce				ČSSD			ODS	KSČM ODA, LB KDU-ČSL	SPR-RSČ SD	
Zvýšit důchody a sociální dávky				ČSSD			KSČM	ODS LB	KDU-ČSL ODA SPR-RSČ	SD
Snižovat sociální konflikty, aby se vytvořila politická stabilita						ČSSD ODS		ODA KDU-ČSL KSČM	LB SD SPR-RSČ	
Napomáhat rozvoji soukromých podniků a tržního hospodářství	ODS							ODA	ČSSD KDU-ČSL	SD, LB SPR-RSČ KSČM
Urychlit privatizaci státních podniků	ODS							ODA	ČSSD	SPR-RSČ SD, KDU KSČM, LB
Odstranit bývalé členy KSČ z vlivných míst					ODS	SPR-RSČ		ODA	KDU-ČSL ČSSD	SD KSČM LB

Pramen: *Občané a politické strany* [1993-1996]

Poznámka: V polích tabulky uvádíme strany, u nichž respondenti jmenovali konkrétní cíl v daném rozsahu četnosti.

Př.: Cíl „Zvýšit důchody a soc. dávky“ nejlépe naplňuje ČSSD, a to pro cca 40-50 % dotázaných.

roku 1993 může být výrazem celkového uspokojení z vývoje, který nepřináší žádné výrazné zvraty a činí tempo reformy přijatelné pro širokou veřejnost [Haberlová 1994]. O tom svědčí výrazné oslabování ochoty přinášet oběti pro rychlé uskutečnění ekonomických změn. V první polovině roku 1992 byla připravenost obyvatelstva mnohé obětovat pro rychlé prosazení nového ekonomického systému velmi vysoká (76 %). V průběhu dalších let však podíl lidí přesvědčených o tom, že změny v ekonomice by měly být rychlé, i když by to znamenalo snížení životní úrovně, klesl o téměř dvě pětiny (viz tabulku 7).

Tabulka 7. „Změny v ekonomice musí být co nejrychlejší, i když to znamená přechodné snížení životní úrovně lidí“ (v %)

	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
Určitě ano	39,7	27,9	15,0	12,0
Spíše ano	35,8	38,1	40,0	36,0

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1992-1996].

O nejednoznačnosti padesátiprocentní podpory ekonomické reformy svědčí řada dalších postojů. Klesla přitažlivost čistě tržní ekonomiky. V červnu 1992 dominovala v preferencích nejlepšího modelu ekonomiky ještě varianta volného trhu. Již na počátku roku 1993 se však preference jednotlivých typů ekonomiky začaly měnit a do popředí se dostala nikoliv čistě tržní, ale sociálně tržní ekonomika. Růst přitažlivosti sociálně tržního modelu se v dalších letech ještě urychloval. V lednu 1996 převažovali již stoupenci sociálně tržní ekonomiky nad zastánci volného trhu více než dvojnásobně. Zhruba desetinová podpora socialistické ekonomiky ve veřejném mínění na počátku roku 1996 nesignalizovala sama o sobě významné šance předlistopadovému modelu. Nicméně více než trojnásobný nárůst přívrženců tohoto typu ekonomiky v průběhu let 1992-1996 v kontextu výrazné dominance sociálně tržního modelu, ve kterém je státu přisuzován důležitý vliv, potvrzoval, že kořeny v minulém režimu jsou zásadnější, než napovídají deklarované obecné postoje k ekonomické reformě (viz tabulku 8).

Tabulka 8. „Dáváte celkově přednost ekonomice:“ (v %)

	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
„Socialistické, jaká u nás byla do roku 1989“	3,3	4,7	6,7	10,9
„Sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku“	45,6	50,6	58,4	60,3
„Ekonomice volného trhu, s min. zásahy státu“	51,1	44,6	34,9	28,8

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1992-1996].

Přehodnocování role státu v ekonomice je klíčovým prvkem vývoje veřejného mínění ve sledovaném období. Je třeba zdůraznit, že veřejnost byla ve vztahu k neregulované ekonomice vždy nejistá. Od počátku transformace byly v názorech lidí patrné snahy spojit liberální principy se státním paternalismem. Přesvědčení, že soukromému podnikání je třeba nechat naprostou volnost, bylo zároveň doprovázeno silným souhlasem s myšlenkou, že i v nových podmínkách by měla ekonomika zůstat pod kontrolou státu.

Tento zjevný rozpor ve vnímání liberální ekonomiky na počátku ekonomické transformace měl své opodstatnění v nejistotě a obavách z volného prostoru, který se zavede-

ním tržní svobody otevíral. Svoboda soukromého podnikání byla přitažlivá, ale stejně přitažlivá byla i idea státu, který je k dispozici, když je to třeba. Data ukazují, že přibývajících zkušeností s ekonomickou reformou ideu zachování státních kontrolních funkcí v ekonomice spíše posilují než oslabují. Část této požadované kontroly lze přitom chápat jako „liberální“. Jde o kontrolu morálky v podnikání, platební kázně, ochranu majetku a soukromého vlastnictví, zajištění svobody volné hospodářské soutěže.

Názorová krystalizace v průběhu uplynulých čtyřech letech poměr mezi dvěma protichůdnými postoji jednoznačně vychýlila směrem k posílení státní kontroly ekonomiky a ekonomických pravidel. Od ledna roku 1993 se veřejné mínění začalo jednoznačně přiklánět k přesvědčení, že i v nových podmínkách má být ekonomika pod kontrolou státu. (viz tabulku 9).

Tabulka 9. Názory na roli státu v ekonomice

	12. 1991	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
„Soukromému podnikání je třeba ponechat naprostou volnost“	63,1	67,8	63,4	59,2	53,9
„I v nových podmínkách by ekonomika měla zůstat pod kontrolou státu“	81,9	72,7	75,3	78,6	81,6

Poznámka: Součet procent odpovědí „určitě ano“ a „spíše ano“.

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1991-1996].

Silná přitažlivost státních zásahů do ekonomiky se po celé minulé období zračila i v řadě „paternalistických“ postojů – ceny by měl stanovovat stát (s výjimkou období před volbami 1992 – 48 %, stabilně kolem 60 %), stát by měl zaručit práci každému, kdo chce pracovat (pomalý vzestup od června 1992 z 63 % na 76 % v lednu 1996), stát by měl zajistit bydlení všem rodinám (63 % v polovině roku 1992, 70 % v lednu 1996).

Postupný nárůst antiliberalismu se projevil i v silicím protidiferenčním klimatu a v poklesu ochoty snášet osobní zodpovědnost za rizika a nejistoty. Na pozadí trvale vysokého přesvědčení o tom, že je správné, aby schopní lidé měli hodně peněz, třeba i miliony (kolem 75 %), klesal podíl těch, kteří by uvítali zvětšení rozdílů ve mzdách (viz tabulku 10). Podstatně se změnil také vztah k chudobě. Původní mírná skepse k názoru, že za chudobu si může především každý sám, v průběhu dalších let narůstala (v červnu 1992 obhajovalo osobní zodpovědnost za chudobu 47 % lidí, v lednu 1996 to byla již jen třetina).

Tabulka 10. „Rozdíly ve mzdách a platech by se měly zvětšovat“

	12. 1991	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
Určitě ano	45,7	41,1	34,0	18,9	15,5
Spíše ano	36,5	39,1	38,9	40,5	37,4

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1991-1996].

Přehodnocování postojů k liberálním principům ekonomické transformace v průběhu minulých čtyř let nevyplývalo jednoznačně ze změn subjektivních hodnocení dopadů ekonomických změn. Názory na principy ekonomické reformy se měnily rychleji než názory na ekonomickou situaci ve společnosti i než postoje k vlastnímu životnímu postavení lidí.

Modifikace postojů k ekonomické reformě tak svým způsobem předběhla vývoj osobní zkušenosti s fungováním nového ekonomického systému.

Je důležité upozornit, že přes dílčí posuny nedošlo po celé sledované období k žádným dramatickým zvratům v zásadních ekonomických očekáváních. Obavy z dalšího ekonomického vývoje oscilovaly s mírnými výkyvy kolem úrovně z června 1992 (52 %). V zásadě stabilní zůstala hladina optimismu opřená o přesvědčení, že současný stav je začátkem zlepšování hospodářské situace ve společnosti (prosinec 1991 44 %, červen 1992 57 %, leden 1996 55 %). Nic nového neznamenal v minulých čtyřech letech ani obavy z toho, že se v blízké budoucnosti projeví problém chudoby. Tento pocit se ve veřejném mínění uplatňoval již od druhé poloviny roku 1990. Po vlnách výrazného vzestupu (červen 1991 82 %) a odlivu (červen 1992 66 %) se od počátku roku 1993 míra obav z rozšíření chudoby 1993 ustálila na hranici kolem 70 %. Podíl lidí považujících svoji domácnost za chudou, stejně tak jako podíl lidí deklarujících obtížnou finanční situaci, se po většinu doby pohyboval kolem jedné třetiny.

Některé postoje vyjadřující hodnocení vlastních ekonomických podmínek vykazovaly naopak v letech 1992-1996 jistý vzestup optimismu. Podstatný nárůst očekávání zlepšení životní úrovně rodiny v krátkodobé perspektivě nejbližších dvou let, zaznamenaný již v prosinci 1991 (33 %, v červnu téhož roku 21 %), pokračoval, byť výrazně pomalejším tempem a s malými výkyvy až do počátku roku 1996 (40 % v lednu 1996). Téměř o polovinu se v průběhu let 1992-1996 zvýšil i podíl lidí přesvědčených o tom, že současná ekonomická situace je pro jejich domácnost již dnes výhodná (viz tabulku 11).

Tabulka 11. „Můžete již dnes říci, že současná ekonomická situace je pro Vaši domácnost výhodná?“

	12. 1991	6. 1992	1. 1993	11. 1994	8. 1995
Určitě ano	1,4	4,8	3,5	4,9	4,0
Spíše ano	11,0	18,1	17,3	22,1	29,0

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1991-1996], *TRENDY* [1995].

Závěr

V letech 1992-1996 započalo ve vývoji názorů obyvatelstva na společenskou změnu období nejistého balancování kolem hranice padesátiprocentní důvěry v nový společenský režim. Poznatky výzkumů veřejného mínění nasvědčují tomu, že postupné oslabování důvěry ve smysl společenské transformace nebylo v tomto období způsobeno ani tak nárůstem negativních hodnocení směru změn ve společnosti, jako spíše pocitem nedostatku hmatatelných výsledků. Byla to především únava ze stagnace, ztráta nadějí perspektivy, která ovlivnila, že pesimistických pohledů na nový společenský režim přibývalo.

Ve všech společenských systémech je víra v perspektivu, projevující se očekáváním pozitivních změn, důležitou součástí jejich širěji definované legitimacy. V systémech, které procházejí výraznou změnou, je význam tohoto dynamického aspektu ještě větší. „Nejde tedy staticky, „strukturálně“ o to, jak jsem na tom právě teď“ a právě zde ve vztahu k druhým, ale jde o porovnání výsledných změn v podobě zlepšujících se či zhoršujících se trendů“ [Hartl 1994b: 25].

Rozčarování je asi neodmyslitelným průvodcem všech zásadních společenských změn. Dvořáková a Kunc se zmiňují o třech politických důsledcích zklamání ze společenských změn.

čenské změny [Dvořáková, Kunc 1994]. Trendy ve vývoji veřejného mínění – trvalý pokles zájmu o politiku a veřejné dění, rostoucí přitažlivost politických programů postavených na obavách a nespokojenosti, a konečně narůstající podpora nejsilnější opoziční strany, svědčí o tom, že v předvečer voleb do Poslanecké sněmovny jsme se se stejnými důsledky vyrovnávali i my.

VĚRA HABERLOVÁ po studiu sociologie na Filozofické fakultě UK a absolvování postgraduálního kursu demografie na Přírodovědecké fakultě UK pracovala ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí v Praze, kde se zabývala především sociální politikou a problematikou rodiny. Od roku 1993 působí v nezávislé soukromé výzkumné instituci STEM. Specializuje se na metodiku aktuálních společenských výzkumů a sleduje změny ve společenském vědomí v období transformace.

Literatura

- Bělohradský, V. 1995. „Demokracie jako rozptýlená moc.“ Pp. 19-32 in *Dialogy o občanské společnosti*, ed. J. Alan. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Dvořáková, V., J. Kunc 1994. *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Haberlová, V. 1994. „Zrcadlo ekonomické transformace (2). Směr a tempo reformy.“ *Telegraf*, 20. srpna, s. 3.
- Hartl, J. 1994a. „Perceptions of Social Safety in the Czech and Slovak Republics, Hungary and Poland.“ Pp. 267-290 in *Democratic Legitimacy in Post-Comunist Societies*, ed. by A. Bozoki. Budapest: T-Twins.
- Hartl, J. 1994b. *Politické souvislosti měnicích se sociálních jistot*. Praha: Nadace Start.
- Hartl, J. 1995. „Názory na transformaci společnosti.“ Pp. 1-4 in *Hodnoty a postoje obyvatelstva v průběhu transformace*. Čelákovice: Československé manažerské centrum.
- Kroupa, D. 1995. „Politikové a veřejnost.“ Pp. 67-76 in *Dialogy o občanské společnosti*, ed. J. Alan. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Loewenstein, B. 1991. *O nacionalismu a revolucích*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, Edice Archy sv. 5.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Peroutka, F. 1991. *Budování státu IV*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, J. 1995. „Staré a nové ekonomické nerovnosti: případ českých zemí.“ *Sociologický časopis* 31: 321-334.

Použité výzkumy

- Demokracie a společenské změny* 1991. Mezinárodní srovnávací šetření ČR, SR, Polsko, Maďarsko. Autoři: J. Dohnalik, J. Hartl, R. Markowski, P. Matějů, G. Toka, M. Tuček. Institute of East-West Studies, New York, Prague. Realizace STEM, Praha.
- Ekonomická očekávání a postoje* 1990-1996. Autoři: J. Hartl, Z. Miková, J. Večerník (vedoucí týmu). Sociologický ústav AV ČR. Realizace STEM, Praha.
- Občané a politické strany* (“Party Systems and Electoral Alignments in East & Central Europe”) 1992-1996. Autor: G. Toka. CEU Budapest. Realizace STEM, Praha.
- TRENDY* 1993-1996. Autorská měsíční série reprezentativních výzkumů STEM.
- Vývoj společensko-politické situace VI*. 1992. Příležitostná řada reprezentativních výzkumů STEM. Autoři: tým STEM, vedoucí týmu J. Hartl, spolupráce J. Kabele.